

מדינות רווחה בראייה משווה: כיצד להגדיר את ישראל?

נועם תרשיש

נייר מדיניות מס' 06.2017

ירושלים, תשרי תשע"ח, ספטמבר 2017

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל

מרכז טאוב נוסד ב-1982 ביוזמתם של הרברט מ' סינגר, הנרי טאוב וארגון הג'וינט האמריקאי. המרכז ממומן באמצעות קרן צמיתה שהוקמה על ידי קרן הנרי ומרלין טאוב, קרן הרברט ונל סינגר, ג'ין וג'ון קולמן, קרן משפחת קולקר-סקסון-הלוך, קרן משפחת מילטון א' ורוזלין ז' וולף וארגון הג'וינט האמריקאי.

מרכז טאוב מעמיד בפני מקבלי ההחלטות המובילים בארץ ובפני הציבור הרחב תמונה כוללת, המשלבת בין הממדים החברתיים והכלכליים בהתוויית המדיניות הציבורית. הצוות המקצועי של המרכז וצוותי המדיניות הבין-תחומיים, הכוללים חוקרים בולטים בתחום באקדמיה ומומחים מובילים בתחומי המדיניות, עורכים מחקרים ומעלים חלופות למדיניות בנושאים חברתיים-כלכליים מרכזיים העומדים על סדר היום במדינה. המרכז מציג ניתוחים אסטרטגיים לטווח ארוך והערכות של חלופות למדיניות בפני הציבור ובפני מקבלי ההחלטות על ידי כתבות בתקשורת, תכנית פרסומים פעילה, כנסים ופעילויות אחרות בישראל ובח"ל.

פרסום זה, ככל פרסומי המרכז, הוא על דעתם ואחריותם של מחבריו בלבד. אין בו כדי לחייב את המרכז, את חבר הנאמנים שלו, את עובדיו האחרים ואת התומכים בפעולותיו.

כתובת המרכז: רחוב האר"י 15, ירושלים

טלפון: 02-567-1818

פקס: 02-567-1919

דואר אלקטרוני: info@taubcenter.org.il

אתר אינטרנט: www.taubcenter.org.il

מדינות רווחה בראייה משווה: כיצד לסווג את ישראל?

נועם תרשיש*

הקדמה

בעשרות השנים האחרונות נעשה המושג "מדינת רווחה" שגור בפי אנשי אקדמיה, עיתונאים, קובעי מדיניות והציבור הרחב. השימוש בו כדי להסביר עוני, הדרה, פערים כלכליים ועוד מלווה את הדיון הציבורי ברבים מהנושאים החברתיים בישראל.

בספרות המקצועית נהוג להבחין בין סוגים שונים של מדינות רווחה. מטרתה של סקירה זו היא לנסח הגדרה ברורה יותר של המושג "מדינת הרווחה", להצביע על מאפייניה ולהציג את האופן שבו מבחינים בין סוגים שונים של מדינות רווחה. במוקד הדיון יעמוד הניסיון לבחון כיצד, אם בכלל, ניתן להכליל את ישראל בטיפולוגיה ההשוואתית הקיימת של מדינות הרווחה. עד היום ישראל נותרה בשולי הדיון על מדינות הרווחה בעולם, ועל כן בסקירה ייבחנו הדמיון והשוני בין ישראל למשטרי רווחה אחרים, ותישאל השאלה אם די בדמיון כדי להגיע למסקנה ברורה.

הסקירה תכלול כמה חלקים: תחילה יבחן המושג מדינת רווחה בניסיון לנסח לו הגדרה ברורה. בהמשך תוצג הטיפולוגיה המרכזית בשדה המחקר ההשוואתי של מדינות הרווחה, זו של יוסטה אספינג-אנדרסן ((Esping-Andersen), הביקורות העיקריות עליה והמחקר הענף שנבע ממנה; אחר כך תיבדק האפשרות שהמסקנות השונות שחוקרים בתחום זה הגיעו אליהן נובעות דווקא מהשוני בין ההגדרה האידיאלית של מדינות הרווחה למציאות; ולבסוף תוערך מדינת הרווחה הישראלית לאור הטיפולוגיות הקיימות והמחקר בתחום, בניסיון למקם את ישראל בין טיפוסי מדינות הרווחה הקיימים.

* חבר בקבוצת המחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. נייר מדיניות זה נכתב בהדרכתו של פרופ' ג'וני גל, חוקר ראשי וי"ר תכנית מדיניות הרווחה במרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, שותף בקבוצת המחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1. הגדרת מדינת הרווחה

מרכזיות של המושג "מדינת הרווחה" בדיון הציבורי הולמת את ריבוי המחקרים, ההגדרות והתאוריות הנוגעים למדינת הרווחה. כפועל יוצא משפע זה אין בעולם המחקר הסכמה על הגדרה אחידה למדינת רווחה (גל, 2006; Veit-Wilson, 2000 Flora and Heidenheimer, 1981). אחדים מציגים הגדרה מצמצמת וטוענים כי די במעורבות של המדינה בשירותים חברתיים ובביטחון סוציאלי כדי שתיחשב למדינת רווחה (Cochrane and Clarke, 1993), ואילו אחרים מצביעים על שאיפה למילוי מרבי של צרכים, ולא רק לרצפת קיום בסיסית (Briggs, 1961). גישה זו מחזיקה בראייה רחבה של שירותים נלווים לגמלאות כספיות ושל תחומי אחריות נוספים שעל המדינה לקחת על עצמה (Barr, 2012). לואו (Lowe, 2004), למשל, מרחיב את ההגדרה של מדינת הרווחה וטוען כי אינה מתמצה בשירותי רווחה שהמדינה מספקת, וכי מדובר בהתחייבות אקטיבית של המדינה לספק לאזרחיה לא רק את ביטחונם הסוציאלי, אלא שירותים נוספים כמו בריאות, חינוך ודיוור. גל (2006) טוען כי ייתכן שמקור ההבדלים בין ההגדרות אינו רק בהטיות תאורטיות או ערכיות של חוקרים, אלא בהיעדר דגם אוניברסלי של מדינות רווחה, שכן דגם מדינת הרווחה הסקנדינבי שונה בתכלית ממקבילו המרכז-אירופי או מזה האמריקני. כך נוצר מצב שבו במדינות שונות אזרחים זוכים לשירותים שונים לחלוטין.

אף שהמדינות מספקות שירותים שונים, ניתן להצביע על קווי דמיון משותפים העוברים כחוט השני בין המדינות והטיפוסים השונים. מדינת הרווחה היא מדינה דמוקרטית-ליברלית המונעת על ידי כלכלת שוק חופשי. מטרתה של מדינת הרווחה הפועלת בסביבה זו איננה ליצור חברה שוויונית אלא להבטיח תנאי חיים מינימליים בתחומי הדיוור, החינוך, הבריאות וההכנסה (דורון, 1995). קרי, מדינת הרווחה פועלת במסגרת השוק החופשי כדי לתקן את השלכותיו השליליות על פרטים ומשפחות (דורון, 1995; Briggs, 1961). במדינות רווחה יש תכנון, גם אם חלקי, של הכלכלה הלאומית, והסכמה כללית בדבר הצורך במעורבות ממשלתית פעילה כדי לקדם יעדים חברתיים רצויים. ניתן לעשות כן באמצעות מתן שירותים ישירים בתחומי הרווחה השונים, חלוקת גמלאות כספיות ושימוש במערכת המס למתן גמלאות בלתי ישירות (Barr, 2012; Flora and Heidenheimer, 1981). נקודה חשובה נוספת בהקשר זה היא נקיטת מדיניות כלכלית ופיסקלית שתבטיח שמירה על רמה גבוהה של תעסוקה ותמנע אבטלה (דורון, 1995). מדינת הרווחה היא אפוא מדינה המקבלת על עצמה אחריות לרווחת אזרחיה בשלושה מישורים – הכלכלי, החברתי והתעסוקתי (דורון, 2003ב) – על בסיס התפיסה שכל אזרח ראוי ליהנות משירותים אלו בזכות ולא בחסד (גל, 2006).

לצורך הדיון המובא כאן תשמש הגדרה המכלילה הן את השונות בין מדיניות הרווחה הן את הרף המבחין בין מדינות רווחה לכאלו שאינן (Jones-Finer, 1999). הקווים המשותפים למדינות הרווחה שהציע גל (2006) מבוססים על הבחנות אלו:

מדינת הרווחה היא מדינה המספקת מענה לצרכים האנושיים הבסיסיים של תושביה, כחלק ממימוש זכויותיהם הפוליטיות. באופן קונקרטי יותר, מדינת הרווחה שואפת להבטיח את ביטחונם הסוציאלי של תושביה, לספק רצפה של הכנסה, תזונה, טיפול רפואי, חינוך, דיוור, תעסוקה ושירותי רווחה אישיים לכל תושביה, וכן לצמצם במידה מסוימת את הפערים החברתיים. יעדים אלה מושגים על ידי פעולות המתבצעות באחריות המדינה במספר דרכים. הן כוללות תשלום ישיר של גמלאות, אספקה ישירה של שירותים

חברתיים, הבטחת גמלאות עקיפות באמצעות מערכת המסים וכן פעולות התערבותיות (שם, עמ' 228-229).

הדיון הענף על מדינות הרווחה מתבסס על מחקרים רבים המתמקדים בתחומים השונים שמדינת הרווחה המודרנית מעורבת בהם: חינוך, דיור, תעסוקה, שירותי רווחה אישיים, ביטחון סוציאלי ועוד. נושאים אלו מהווים כר פורה למחקר בין-לאומי, כיוון שכפי שהוזכר לעיל, מדינות הרווחה נבדלות זו מזו במבנה המערכות, בהיקף התמיכות שהן מעניקות ובעצם הזכות לקבלת השירותים.

2. משטרי הרווחה

אחת הדרכים לחקור מדינות רווחה היא לנקוט גישה השוואתית. גישה זו סייעה בעשורים האחרונים של המאה העשרים בבחינת הסברים להתפתחות חברות, חוקים, טיפולוגיות ומודלים. שני חוקרים שהתבססו על מתודה זו לחקר התפתחות המדינות החברתית ומדינות הרווחה הם יוסטה אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) והרולד וילנסקי (Wilensky, 1975). בעוד וילנסקי נסמך על הסברים פונקציונליסטיים והדגיש את הדמיון אשר נוצר בין מדינות שונות בשל "הגיון התיעוש",¹ אספינג-אנדרסן נקט מתודה השוואתית כדי לבחון את השונות בין מדינות הרווחה בעולם כפי שהיא באה לידי ביטוי בריבוד חברתי ובדה-מסחור (Esping-Andersen, 2014; Mabbett and Bolderson, 1999). גישה זו של אספינג-אנדרסן שיקפה את המעבר ההדרגתי מהצגת הסברים פונקציונליסטיים להתפתחות מדינת הרווחה לבחינה של השתייכות מעמדית וכלכלה פוליטית (Therborn, 1986). מחקרו פורץ הדרך של אספינג-אנדרסן הפך במרוצת השנים לאחד המצוטטים ביותר בשדה מחקר המדיניות ואף זכה למעמד של קלאסיקה בתחום, אף שבשנים שלאחר פרסומו נמתחו עליו ביקורות רבות (Van Kersbergen and Vis, 2015). במחקרו ביקש אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) להציב מודל תאורטי לסיווג מדינות הרווחה, עקב חוסר הדיוק שמצא במודלים קודמים. הוא טבע את המונח "משטרי רווחה" (welfare regimes), שהוא רחב יותר מהגדרתה הצרה של מדינת הרווחה, וטען כי טיפוס מדינות הרווחה מתאפיינים לא רק באופן ההבניה של תכניות ומדיניות רווחה, אלא גם בהשפעה על התעסוקה ועל המבנה החברתי הכללי. אליבא דאספינג-אנדרסן, משטרי הרווחה הם עירוב של פונקציות ארגוניות וחוקיות השלובות זו בזו. הוא מצביע על שלושה עמודי תווך של דאגה לרווחת האדם, שהאיזון ביניהם משתנה בין המדינות השונות: המדינה, המשפחה והשוק החופשי (Esping-Andersen, 2002).

הנחות הבסיס של תאוריית משטרי הרווחה נסמכות על עבודתם של שני הוגים מרכזיים שהשפיעו רבות על התפתחות המחקר ועיצוב המדיניות החברתית במאה העשרים: ריצ'רד טיטמוס (Titmuss) ותומס האמפרי מרשל (Marshall) (Arts and Gellissen, 2002). מרשל (Marshall, 1950) כלל במושג האזרחות שלושה מובנים של זכויות: אזרחיות, פוליטיות וחברתיות. בעוד הזכויות האזרחיות נוגעות בחירותו של האדם לקניינו ולהבעת דעתו, הפוליטיות – בזכותו של האדם להשתתף במשחק הפוליטי, לבחור ולהיבחר, הרי הזכויות

1 גישה פונקציונליסטית העוסקת בהתפתחות מדינות הרווחה, וגורסת כי הן התפתחו כדי לתת מענה לצרכים חברתיים שנוצרו בשלב התיעוש והעירור (להרחבה בנושא ראו Cousins, 2005).

החברתיות נוגעות לזכות לחיות באותה רמת חיים המקובלת בחברה. אין חולק על כך שהזכויות החברתיות עומדות בבסיס הרעיון של מדינת הרווחה המודרנית (Esping-Andersen, 1990). ואכן, טיטמוס (Titmuss, 1958) טען כי יש שני סוגים של מדינות רווחה המתכתבות עם רעיון האזרחות החברתית: מדינת רווחה שיורית (רזידואלית) ומדינת רווחה מוסדית. המדינות מהדגם השיורי מספקות מענים רק כשהמשפחה, מנגנוני התמיכה של הפרט ובעיקר השוק החופשי נכשלים בכך, ואילו המדינות מהדגם המוסדי מספקות סיוע אוניברסלי לכלל האוכלוסייה כזכות בסיסית, ופועלות הלכה למעשה לצמצם את תלותו של האזרח בשוק החופשי. דורון (1995) מוסיף עוד נדבך לדין. לדידו, מערכת אוניברסלית אינה מאיימת בהכרח על הסדר החברתי הקיים. להפך, אוניברסליזם יכול אף לשמר את הריבוד החברתי כך שישמר המצב הקיים. אפשר אפוא להצביע על שני צירים מרכזיים לניתוח מדינות הרווחה, אלו העומדים בבסיס הטיפולוגיה של אספינג-אנדרסן: האחד – הריבוד החברתי, והאחר – הפחתת תלותו של האזרח בשוק החופשי – דה-קומודיפיקציה (Danforth, 2014; Esping-Andersen, 1990).

ריבוד חברתי

אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) טוען כי המחקר לא הפנה תשומת לב מספקת לקשר בין האזרחות לריבוד החברתי, ולכן יש לעסוק תחילה בשאלה הבסיסית ביותר: כיצד המדיניות החברתית משפיעה על ריבוד החברתי? אספינג-אנדרסן מתאר את הריבוד החברתי כפונקציה ראשונית של משטרי הרווחה. משטרי הרווחה השונים משפיעים על הריבוד החברתי באמצעות הקצאת משאבים לקבוצות שונות. ניתן להפוך את המדינה לשוויונית יותר או לחזק את הריבוד החברתי הקיים באמצעות חלוקת הכנסות מחדש, כפי שהיטיב לציין דורון (1995). למעשה, המונח "ריבוד חברתי" מתאר את המידה שבה מדינת הרווחה מבחינה בין קבוצות, והמונח ההפוך לו הוא "סולידריות חברתית" (Mabbett and Bolderson, 1999), אחת הפונקציות המרכזיות של מדינות הרווחה (דורון, 1995). הריבוד החברתי נמדד בפועל באמצעות מערכת של אינדיקטורים נפרדים, כגון שיעור הפנסיות הפרטיות מכלל הפנסיות, ושיעור התמיכות הכוללות מבחני הכנסה מכלל התמיכות (Mabbett and Bolderson, 1999).

דה-קומודיפיקציה

אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) טען כי מסחור העבודה עמד בלב הדיון על "השאלה החברתית" כבר במאה התשע עשרה, והביא לשינויים נרחבים בדרך שבה המדינה מתערבת כדי לאזן את השפעות השוק החופשי על פרטים ומשפחות. קרל מרקס טבע את המונח "מסחור" (commodification) כדי להסביר את התלות של האדם המודרני ביכולתו לעבוד (Murdock, 2011), כלומר, ערכו של אדם תלוי בתרומה שלו לשוק החופשי. דה-קומודיפיקציה במונח הפשטני היא אפוא דה-מסחור, כלומר ניתוק הקשר בין האדם לשוק החופשי. לדידו של אספינג-אנדרסן משמעה של דה-קומודיפיקציה אינו ניתוק מוחלט של האדם מהשוק, אלא היכולת של יחידים ומשפחות לקיים את רמת החיים המקובלת בחברתם בלי להשתתף בשוק החופשי. לטענתו, דה-קומודיפיקציה תבוא

לידי ביטוי בעיצוב המדיניות החברתית במדינות שונות, ולכן תשקף הבדלים ביניהן. לשם כך הוא בנה מדד המורכב משלוש תכניות רווחה עיקריות – פנסיות, אבטלה ותשלום עבור ימי מחלה – ובחן עבורן כמה משתנים, ובהם ימי המתנה עד לקבלת התמיכה, אורך תקופת האכשרה לתמיכה ושיעור ההחלפה.² המדד שיצר כלל הן את נדיבות הגמלאות שהמדינה מספקת הן את ההתניות לקבלתן (Mabbett and Bolderson, 1999; Scruggs and Allan, 2006).

3. טיפולוגיית משטרי הרווחה של אספינג-אנדרסן

שני צירים אלו, דה-קומודיפיקציה וריבוד חברתי, עמדו כאמור בבסיס מחקרו של אספינג-אנדרסן. לפיהם נבחנו 18 מדינות רווחה, ולכל מדינה ניתן ציון כמותי. לצד ציון זה התבסס אספינג-אנדרסן על ידע תאורטי באשר להתפתחותן ולכוחן של שלוש תנועות פוליטיות במאה העשרים: משטר רווחה ליברלי, משטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי ומשטר רווחה קורפורטיסטי (Ferragina and Seeleib-Kaiser, 2011). נמצא כי מדינות הרווחה שנבדקו מתכנסות לטיפולוגיה הכוללת שלושה טיפוסים של מדינות רווחה (Esping-Andersen, 1990):

משטר רווחה ליברלי

באשכול זה השוק החופשי הוא הספק העיקרי של רווחה לאוכלוסייה. התמיכות מיועדות בעיקר למי שמשתייכים למעמד הנמוך ותלויים במדינה, ונותנות העדפה ברורה לאלו המשולבים בשוק העבודה. מדינות הרווחה הליברליות מתנות סיוע במבחני אמצעים, מפעילות ומפתחות מעט תכניות ביטוח סוציאלי, ובמיוחד העברות אוניברסליות – או נמנעות מהן כליל. המדינה נוקטת מדיניות המעודדת את השוק החופשי באופן פעיל באמצעות מימון מודלים של רווחה פרטית, ובאופן סביל באמצעות הבטחת צורכי קיום מינימליים בלבד ושמירה על עקרון "זכאות חסר".³ תוצאותיה של מדיניות זו הן ריבוד מעמדי-פוליטי גבוה בין מקבלי הרווחה לקבוצת הרוב, לצד דה-קומודיפיקציה ברמה נמוכה. משטר זה התפתח במדינות שבהן המעמד הבינוני מילא תפקיד משמעותי בעיצוב המדיניות. לאשכול זה שייך אספינג-אנדרסן את המדינות האנגלוסקסיות – ארצות הברית, קנדה ואוסטרליה.

משטר רווחה קורפורטיסטי (שמרני)

במדינות שבהן נהוג משטר רווחה קורפורטיסטי (שמרני) האינטרס הראשון במעלה הוא שימור המצב החברתי-המעמדי בחברה הפוסט-תעשייתית. מדינות אלו נכונות לספק שירותי רווחה במסגרת המדינה, וכך ממזערות את השפעתו של השוק החופשי. מכאן

2 שיעור ההחלפה – היחס בין הפנסיה שיקבל המבוטח לשכרו לפני הפרישה.

3 זכאות חסר – עיקרון הקובע כי כל קצבה שהמדינה נותנת תהא תמיד נמוכה מהשכר שיוכל אותו אדם להרוויח בשוק החופשי.

התפקיד השולי שיש בהן לתכניות ביטוח פרטיות. אופיין המעמדי של מדינות אלו אינו מאפשר חלוקה מחדש משמעותית של משאבים, והזכויות החברתיות והשירותים מותנים במעמד החברתי. המשטרים השמרניים שומרים אמונים לכנסייה, ולכן פתחו בהם תכניות ששימרו את מעמדה המסורתי של האישה במשק הבית והעדיפו אותו על פני השתלבותה בשוק העבודה. במדינות אלו הדה-קומודיפיקציה בינונית, והריבוד משמעותי ביותר. משטרים מסוג זה התפתחו במדינות שבהן האליטה מילאה תפקיד משמעותי בעיצוב המדיניות. לאשכול זה שייך אספינג-אנדרסן את המדינות האירופיות גרמניה וצרפת.

משטר רווחה סוציאל-דמוקרטי

משטר זה מתבסס על הרחבת העקרונות האוניברסליים והפחתת תלותם של מעמדות הביניים החדשים בשוק החופשי. רעיונות סוציאל-דמוקרטיים עמדו בבסיסה של רפורמה חברתית אשר קידמה מדינת רווחה שהציבה רף גבוה של שוויון וזכויות חברתיות, במקום הסתפקות בסטנדרטים מינימליים של מחיה. מדינות רווחה באשכול זה מספקות מערך רחב של שירותים וגמלאות לכלל האוכלוסייה, ובכך מאפשרות לאזרחיהן רמה גבוהה של דה-קומודיפיקציה לצד ריבוד נמוך. האוכלוסייה כולה מקבלת את השירותים במסגרת מנגנון ביטחון סוציאלי יחיד המספק קצבאות הדרגתיות לפי שכר ומחזק את הסולידריות החברתית. המדיניות שנוקטות מדינות רווחה אלו לשחרור מכבלי השוק תקפה גם לתפקיד המשפחה, והן מסייעות לאזרחים בהתמודדותם עם עלויות כספיות נוספות שנוצרות במשפחה. משטר זה משלב בין רווחה לעבודה ומחויב לתעסוקה מלאה כדרך להשגת מטרתיו, והוא התפתח במדינות שבהן מעמד השכירים מילא תפקיד משמעותי בעיצוב המדיניות. לאשכול זה שייך אספינג-אנדרסן את דנמרק ושוודיה.

4. הביקורת על הטיפולוגיה של אספינג-אנדרסן

כאמור, הטיפולוגיה שהציע אספינג-אנדרסן הפכה במרוצת השנים לקלאסיקה בעולם המחקר, אך אינה חפה מביקורת. שנים אחדות לאחר צאת ספרו התפתח בשדה המחקר דיון מעמיק בטיפולוגיה שהוא הציג ונמתחה עליה ביקורת – בעיקר בשני היבטים מרכזיים: האחד – ביקורת מגדרית על המשגה של אספינג-אנדרסן את מדינת הרווחה ועל התעלמותו מסוגיות אי השוויון המגדרי במדינות אלו; האחר – על החלוקה לשלושה משטרי רווחה שהציג בטיפולוגיה שלו (Kemany, 1995).

הביקורת המגדרית

הביקורת המגדרית על מדינת הרווחה מלווה תחום זה בעשורים האחרונים (Ajzenstadt and Gal, 2001; Emmenegger et al., 2015). ואכן, בשנים שחלפו מאז פורסם מחקרו של אספינג-אנדרסן התפתחה על עבודתו ביקורת פמיניסטית ענפה הנוגעת "בבטן הרכה" שלה: מושג המשפחה וההתייחסות לנשים, או למעשה ההתעלמות מהן. הביקורת מוחה על הנחות מגדריות החבויות בטיפולוגיה זו ועל כך שאינה מתייחסת לאתגרים העומדים

בפני נשים במדינות הרווחה. הטענה העיקרית של הביקורת הפמיניסטית היא כי המסגרת התאורטית בתחום המדיניות החברתית היא מדירה ונגועה בהטיה מגדרית: ה"אזרח" הוא גבר, פועל עם משפחה התלויה בפרנסתו, והאישה אינה זוכה להתייחסות (Orloff, 1996; Sümer, 2016). אספינג-אנדסן נכשל בכך שהצביע על ריבוד חברתי של מעמדות כמכשיר בידי מדינת הרווחה, אך התעלם כליל מפערים מעמדיים הנובעים מריבוד מגדרי. כמו כן, הוא לא השכיל לשלב בעבודתו רכיבים של עבודת נשים בספירה הביתית, כזו שאינה בשכר; ולבסוף, הוא לא התייחס לניסיונות או לתכניות של המדינות העוסקות ביחסים בין-מגדריים, באי שוויון ובסוגיות של כוח.

אן אורלוף (Orloff, 1993) כתבה את אחד ממאמרי הביקורת הפמיניסטיים הראשונים על מחקרו של אספינג-אנדסן, וביקשה "למגדר" את העקרונות הבסיסיים בטיפולוגיה: ראשית, היא טוענת כי שלושת עמודי התווך שהציג אספינג-אנדסן – המשפחה, השוק החופשי והמדינה – אינם מותאמים לעבודה נשית ואינם מחשיבים עבודה מסוג זה כדאגה לרווחה. שלושת עמודי התווך הללו מגלמים מערכת יחסים מורכבת, אך כזו המדירה את האישה; שנית, אורלוף טוענת כי ממד הריבוד החברתי בטיפולוגיה אינו מתייחס לכך שמדינות הרווחה מחזקות הלכה למעשה את הריבוד המגדרי. על ההעדפה הברורה של העבודה הגברית בשכר הן מוסיפות העדפה של עבודה במשרה מלאה על פני משרה חלקית, וכך מונעות דריסת רגל נשית בשוק העבודה; שלישית, הדה-קומודיפיקציה, המבוססת על מושג האזרחות החברתית, מתעלמת מעבודה נשית, מהשפעתן של נשים על דה-קומודיפיקציה, ולמעשה מיחסי המעמדות. אורלוף הציעה שני ממדים חדשים המביאה בחשבון את יכולתן של נשים להיכנס למעגל העבודה; והממד האחר – היכולת לנהל משק בית עצמאי, המתייחס הן לעבודה בשכר הן לעבודה בספירה הביתית.

ביקורת פמיניסטיות אחרות על הטיפולוגיה של אספינג-אנדסן מציעות טיפולוגיות אלטרנטיביות המתמקדות בפתרון היחסים הסבוכים בין יחסי הכוח המגדריים למדינת הרווחה (Guo and Gilbert, 2013). מודל אלטרנטיבי עיקרי הציעה ג'יין לואיס (1992), (Lewis), שהטיפולוגיה שלה מבחינה בין מודלים של מדינות רווחה לפי הנחת היסוד על הגבר כמפרנס (male breadwinner) וההתאמות שהמדינה עושה כדי לאזן הנחת יסוד זו. לואיס הבחינה בין שלושה מודלים של משטרי רווחה: האחד, שבו מודל הגבר כמפרנס הוא חזק; שני, שבו מודל הגבר כמפרנס הוא בינוני; ושלישי, שבו המודל חלש ויש משפחות רבות שבהן שני בני הזוג מפרנסים (dual earner). טיפולוגיה זו ספגה ביקורת בשל היחסים המגדריים הלא מורכבים שהציגה, בבססה את הטיעון המגדרי על ממד יחיד – זהות המפרנס (Siim, 2000).

דיאן סיינסברי (Sainsbury, 1996) מבחינה בין מדינות רווחה באמצעות שני מודלים מורכבים יותר: מודל הגבר המפרנס והמודל האינדוידואלי: במודל הגבר המפרנס דפוסי המשפחה וחלוקת העבודה מחזקים את הסטראוטיפים המגדריים. הזכאות לשירותים מבוססת על הקשר לשוק העבודה והזכאי לשירותים הוא הגבר – ראש המשפחה. המדינה תומכת באמצעות מערכת המס בראש המשפחה, הנתפס כאחראי לתלויים בו; לעומתו, מודל המפרנס האינדוידואלי אינו מקבע דפוסי משפחה מסורתיים כלל, והאישה והגבר נתפסים כשותפים שווים. השירותים ניתנים מכוח האזרחות, כך שהגבר והאישה זכאים לשירותים דומים, והמדינה אינה מפצה את הגבר באמצעות מערכת המס על התלויים בו.

הביקורת על חלוקת המדינות

ביקורת משמעותית נוספת על הטיפולוגיה של אספינג-אנדרסן מתמקדת בחלוקת המדינות שנבדקו לשלושת סוגי משטרי הרווחה. המבקרים טענו כי אספינג-אנדרסן טעה בכך ששייך מדינות מסוימות לאחד משלושת המשטרים, והציעו להרחיב את הטיפולוגיה כך שתשקף נכון יותר את המציאות.

המדינות האנטיפודיות

בטיפולוגיה שהציג אספינג-אנדרסן וכן במחקרי המשך, המדינות האנטיפודיות (דהיינו אוסטרליה וניו זילנד) סווגו כמדינות ליברליות על סמך הוצאה נמוכה על שירותים חברתיים והתניית תכניות רבות במבחני אמצעים (Esping-Andersen, 1990). הביקורת על חלוקה זו טוענת כי מאפייניהן הייחודיים של המדינות האנטיפודיות מבדילים אותן מהמדינות הליברליות ומצדיקים הרחבה של הטיפולוגיה כך שתכלול אותן כדפוס שונה. פרנסיס קסלס ודבורה מיטשל (Castles, 1998; Castles and Mitchell, 1993) טענו כי מבחני האמצעים במדינות האנטיפודיות מציבים סף גבוה במיוחד, המאפשר כיסוי עבור פלח אוכלוסייה רחב בצורה משמעותית מאשר בקרב המדינות הליברליות. זאת ועוד, במדינות האנטיפודיות החלוקה מחדש אינה מתבצעת באמצעי הקלאסי שאספינג-אנדרסן מדד – תמיכה כספית – אלא באמצעות איזוני שכר וביטחון תעסוקתי. קסלס ומיטשל בחנו 15 מדינות לפי רמת ההוצאה על רווחה, מס הכנסה ורווח כשיעור מהתוצר המקומי הגולמי ורמת השוויון בגמלאות שניתנות לאזרחים (Arts and Gelissen, 2002) והצביעו על טיפולוגיה המתארת ארבעה משטרי רווחה: "ליברלי" (אירלנד, יפן, שוויץ וארצות הברית); "שמרני" (גרמניה, איטליה והולנד); "הגמוני שאינו ימני" (Non-Right Hegemony) (בלגיה, דנמרק, נורווגיה ושוודיה); ו"רדיקלי" (אוסטרליה, ניו זילנד ובריטניה) (Bambra, 2007; Castles and Mitchell, 1993).

המדינות הדרום אירופיות ים-תיכוניות

ביקורת מסוג שונה מבוססת בעיקרה על הכללתן של איטליה ושל מדינות נוספות באשכול משטר הרווחה השמרני, אף שיש להן מאפיינים המייחדים אותן משאר המדינות באשכול (Bambra, 2007; Bonoli, 1997; Ferrara, 1996; Liebfried, 1992; Trifiletti, 1999). החוקרים ג'וילאנו בונולי, מאוריציו פרה וסטפן ליבפריד הציעו להוסיף לחלוקה של אספינג-אנדרסן משטר רווחה רביעי, דרום אירופי ים-תיכוני (Arts and Gelissen, 2002; Ferragina and Saleeb-Kaiser, 2011).

ליבפריד (Liebfried, 1992) היה הראשון שהוסיף לטיפולוגיה של אספינג-אנדרסן עוד נדבך. הוא ביסס את טענתו על בחינה של העוני, הביטחון הסוציאלי וההתמודדות עם עוני במדינות השונות, ושם דגש על הזכויות החברתיות בהן. 15 המדינות שבחן לפי מדדים אלו התחלקו לארבעה, ולא לשלושה, משטרי רווחה: "אנגלו-סקס" (אוסטרליה, ניו זילנד, ארצות הברית ובריטניה); "ביסמרקי" (אוסטריה וגרמניה); "סקנדינבי" (דנמרק, פינלנד, נורווגיה ושוודיה); והמדינות ה"לטיניות" (Latin rim) (צרפת, איטליה, יוון, פורטוגל וספרד). ליבפריד התייחס למדינות הלטיניות כמדינות שבהן משטר הרווחה עודנו ראשוני ובתהליך התפתחות, והן אופיינו במחקרו כמדינות שאין בהן הגדרה מובהקת לרצפת תנאי חיים או לזכות לרווחה.

פררה (Ferrara, 1996) העמיק את הניתוח של ליבריד והצביע על שונותן של המדינות האירופיות היס-תיכוניות ממקבילותיהן המערביות. פררה טען כי יש עוד כמה מאפיינים המבחינים מדינות אלו מאחרות: ראשית, מדיניות תמיכות "מקוטעת" בעלת קיטוב פנימי בולט בין תמיכות נדיבות במיוחד (מערכת הפנסיה בעיקר) לתמיכות מינימליות שאינן מספקות לאזרח די הגנה; שנית, בתחום הבריאות נהוגה במדינות אלו מחויבות למערכת בריאות אוניברסלית (לרוב) המופעלת על ידי המדינה. אך בניגוד למדינות מערב אירופה, שבהן מערכות מסוג זה גרמו לדחיקה של השירותים הפרטיים, במערכת הבריאות הממשלתית במדינות היס-תיכוניות שלובה מערכת של שירותי בריאות פרטיים; ושלישית, אמנם יש בהן מעורבות גבוהה של המדינה בסיפוק שירותי הרווחה, אך המערכת חשופה לשחיתות, להעדפה של אוכלוסיות מסוימות ולקליינטליזם.⁴ ניתוחו של פררה הצביע גם הוא על ארבעה משטרי רווחה: "אנגלו-סקסי" (אירלנד ובריטניה); "ביסמרקי" (אוסטריה, בלגיה, צרפת, גרמניה, לוקסמבורג, הולנד ושווייץ); "סקנדינבי" (דנמרק, פינלנד, נורווגיה ושוודיה); והמשטר החדש, ה"דרומי" (יוון, איטליה, פורטוגל וספרד).

בונולי (Bonoli, 1997) טוען כי שתי התאוריות, גם זו של אספינג-אנדרסן וגם זו המורחבת של פררה, לוקות בחד-ממדיות. לדידו של בונולי, בספרות על מדינות הרווחה אפשר לזהות שתי גישות: האחת מתמקדת בממד הכמותי של הדאגה לרווחה, כלומר בוחנת את השאלה "כמה?"; והאחרת מתמקדת במודלים השונים של הדאגה לרווחה, כלומר בשאלה "איך?". טענתו היא כי מחקרו של אספינג-אנדרסן מוגבל לשאלה "כמה?", וכי מחקרו של פררה מוגבל לשאלת "האיך?", כך ששניהם אינם דנים בשני צירי הניתוח. על כן פיתח בונולי מודל הבוחן את שני הממדים באמצעות התייחסות הן להוצאה החברתית כשיעור מהתוצר המקומי הגולמי הן לחלק היחסי של תמיכות כספיות ותמיכות באמצעות מערכת המס מתוך סך ההוצאה החברתית (Bambra, 2007). הטיפולוגיה שבונולי הציג כוללת גם היא, בדומה לזו של פררה, ארבעה משטרי רווחה: ה"בריטי" (בריטניה ואירלנד); היבשתי (קונטיננטלי) (הולנד, צרפת, בלגיה, גרמניה ולוקסמבורג); ה"נורדי" (שוודיה, פינלנד, נורווגיה ודנמרק); וה"דרומי" (איטליה, ספרד, יוון, פורטוגל ושווייץ) (Arts and Gelissen, 2002).

מודל נוסף נשען על ההוגים שהוזכרו לעיל ומרחיב את מסגרת ההתייחסות למדינות הרווחה בים התיכון ל"משפחה מורחבת" הכוללת את ישראל, פורטוגל, מלטה, קפריסין, יוון, איטליה, ספרד וטורקיה (Gal, 2010a). על אף השוני הפנימי בין מדינות אלו, גל מצביע על שלוש נקודות דמיון מרכזיות הקושרות בין חברות "המשפחה המורחבת" של מדינות הרווחה היס-תיכוניות: (1) הדת, שערכיה תופסים מקום מרכזי במדינות אלו, מאורגנת ובעלת כוח פוליטי בלתי מבוטל המאורגן לכדי השפעה על מדיניות חברתית. כוח זה אינו תולדה של נסיבות היסטוריות גרידא, אלא קשור גם בהיעדר הפרדה ברורה בין דת למדינה. למרות השוני בין הדתות במדינות הרווחה היס-תיכוניות ניתן להצביע על חוזקם הפוליטי והחברתי של ארגונים קהילתיים מבוססי דת העוסקים ברווחה חברתית, במיוחד כאלו המתמקדים בעוני; (2) המשפחה, הממלאת גם היא תפקיד מרכזי, כך שחלקן של נשים בשוק העבודה נמוך מזה של גברים והמודל הדומיננטי של העבודה הוא הגבר כמפרנס הבלעדי. במדינות אלו יש שיעורים נמוכים של משפחות יחידניות, ומיוחסת

4 קליינטליזם – שימוש בגמלאות הכספיות של מערכת הביטחון הסוציאלי למטרות של פטרונות פוליטיות וצבירת הון פוליטי.

חשיבות לנישואין ממוסדים. מרכזיות המשפחה מאפשרת למדינה להסיר את אחריותה מתחומי טיפול שונים, והם נשארים באחריות המשפחות; (3) נטייה לקליינטליזם-פרטיקולריזם – מתן השירותים לאזרחים קשור, לעתים קרובות, בנאמנותם ובתמיכתם הפוליטית במסגרת יחסי פטרון-קליינט המאפיינים את המערכת הפוליטית. קליינטליזם עשוי להתנהל ברמה פרטית בין אדם אחד במערכת למי שהוא חפץ ביקרו, או ברמה המונית באמצעות חקיקת חוקים או הקצאת משאבים המיטיבים עם קבוצה מסוימת. המשאבים המוקצים יכולים להתבטא באופן שונה בכל מערכת. פרקטיקות מרכזיות המוכרות במדינות הים התיכון הן חלוקה של עבודות, תמיכה פיננסית הניתנת בידי גורמים פוליטיים ברמה המקומית או הלאומית, השפעה על החלטות מוסדיות הקובעות זכאות והשפעה על חקיקה.

סוגים נוספים של משטרי רווחה

לצד הביקורת שהוצגה לעיל, חוקרים רבים הציעו טיפולוגיה המשקפת משטרי רווחה נוספים ושייכו אליהם מחדש את המדינות. קתרין ג'ונס (Jones, 1993) גרסה כי מדינות הרווחה באסיה, שבחלוקה של אספינג-אנדרסן משתייכות לקטגוריה של משטר הליברלי או שאינן מופיעות כלל, הן למעשה משטר רווחה מסוג אחר – "קונפוציאני". לפי ביקורת זו, מדינות הרווחה האסיאתיות חולקות מערכת ערכים משותפת, כזו המקדשת פטרנליזם בתחומי המשפחה והעבודה, ומוסדות אלו הם שאחראים להגן על האדם בעת משברים (Goodman and Peng, 1996; Jones, 1993). אחרים טענו כי הדמיון בין המדינות האסיאתיות אינו תולדה של מערכת הערכים הקונפוציאניים אלא דווקא של מערכות הרווחה שלהן, המוכוונות לעידוד צמיחה כלכלית והתפתחות שוקית (Gough, 2004; Holliday, 2000).

היו ששייכו את מדינות אירופה הקומוניסטיות לסוג נפרד של משטר רווחה, עקב השפעתם הברורה של הערכים הקומוניסטיים על מערכות הרווחה, המבנה המוסדי שלהן ודבקותן בתעסוקה מלאה ובסבסוד כמעט מלא של מזון, תרבות, חינוך ודירור על אף מחסור במשאבים. הנחת הבסיס של גישה זו הייתה כי מדינות אלו עודן צעירות, וגם אם במהלך השנים הן יענו למאפיינים של אחד ממשטרי הרווחה הקיימים, הרי כיום הן מהוות אשכול נפרד (Deacon 1993; 2000).

למרות ביקורות אלו, עיון בספרות המחקר מוכיח כי עבודתו של אספינג-אנדרסן נותרה מסגרת ההתייחסות לכל עבודת מחקר חדשה הנוגעת במדינות רווחה במובן ההשוואתי, ושהיא הניחה בסיס למאות מאמרים ומחקרים שהוסיפו על הטיפולוגיה, ביקרו אותה או השתמשו בה לפיתוח רעיונות חדשים בשדה המדיניות החברתית (Emmenegger et al., 2015). מעמדה הקלאסי של עבודה זו מקורו בכך שלמרות מגבלותיו, המחקר של אספינג-אנדרסן הצליח לתעל את הכלים שבידיו לכדי תיאור נאמן של המצב בפועל (Van Kersbergen and Vis, 2015). גם אם נביא בחשבון את הביקורות העיקריות, מרבית החוקרים יסכימו כי יש לכל הפחות שלושה טיפוסים של מדינות רווחה, ושלאלקלים הפוליטי והחברתי יש השפעה חזקה על קביעת המדיניות בפועל (Arts and Gelissen, 2001; Bamba, 2007; Bonoli, 1997; Rice, 2013).

5. בין טיפוסים "ריאליים" לטיפוסים "אידאליים" של משטרי רווחה

אף שהביקורות הרבות הציגו את חריגתן של מדינות מסוימות מדגם המשטר הקלאסי, חריגה זו איננה מעידה בהכרח על טעות בהנחות היסוד של אספינג-אנדרסן או בחלוקה הטיפולוגית. היא עשויה לשקף את ההבדל בין הטיפוסים ה"ריאליים" של מדינות הרווחה לטיפוסים ה"אידאליים".

אספינג-אנדרסן הציג חלוקה לשלושה משטרי רווחה אידאליים (Arcanjo, 2006). ברור כי בכל אפיון של משטר רווחה, בזה של אספינג-אנדרסן ובוודאי בביקורות שנמתחו על עבודתו, יהיו מדינה אחת או כמה שישקפו אפיון זה בצורה הטובה ביותר. אספינג-אנדרסן הצביע על ארצות הברית כמודל האידאלי של משטר הרווחה הליברלי, על גרמניה – כמודל האידאלי של משטר הרווחה השמרני, ועל שוודיה ונורווגיה – כנציגות האידאליות של משטר הרווחה הסוציאל-דמוקרטי (Esping-Andersen, 1990; Ferragina and Seeleib-Kaiser, 2011). עם זאת, כפי שנכתב לעיל, מבקרו של אספינג-אנדרסן העלו רעיונות חדשים ויצרו חלוקות משניות ששייכו מדינות מסוימות למשטרי רווחה אחרים. ייתכן שמקור ההבדלים בכך שמדינות הרווחה הריאליות, כפי שהן מופיעות במציאות, הן טיפוסים לא מושלמים שלרוב אינם חופפים במאת האחוזים לטיפוסים האידאליים (Arts and Gellisen, 2002). לצד אותן המדינות שצוינו כטיפוסים טהורים של משטרי הרווחה יש גם מדינות "היברידיות", השואבות מאפיינים מסוימים ממשטרי רווחה שונים, וסיווגן על פי הטיפולוגיות השונות אינו עקבי. החלוקה שלהן למשטרים שונים יכולה להיות תולדה של המדדים שהחוקר הגדיר, מסגרת הזמן או בחירת המקרים (Ebbinghaus, 2012). הולנד, למשל, היא מקרה מבחן מצוין למדינות "היברידיות" אלו. בטיפולוגיה המקורית נכללה הולנד באשכול הסוציאל-דמוקרטי (Esping-Andersen, 1990), ואילו בחלוקות מאוחרות היא נכללה בעיקר באשכול השמרני ולעתים בזה הליברלי (Castles and Korpi and Palme, 1998; Ferragina and Seeleib-Kaiser, 2011; Mitchell, 1992). מומחים הולנדים לחקר מדינות רווחה טוענים כי מאפייני המערכת ההולנדית מבדלים אותה מן הטיפוסים האידאליים ויוצרים טיפוס "היברידי" ייחודי שסיווגו משתנה בין הטיפולוגיות הקיימות (Ferragina and Seeleib-Kaiser, 2011; Vrooman, 2009).

אם כן, נדמה כי למרות הביקורת הענפה על עבודתו של אספינג-אנדרסן קשה לערער על ההנחות העומדות בבסיסה. הביקורת הנוגעת לטיפולוגיות הנבדלות מזו המקורית, וכן הדיון בטיפוסים ריאליים ואידאליים של מדינות הרווחה, מחזקים בכל זאת את הטענה שאפשר לחלק את מדינות הרווחה לאשכולות, ושהחלוקה המקורית של אספינג-אנדרסן אכן משקפת תמורות בשדה עיצוב המדיניות החברתית. מנקודה זו ניתן לבחון כיצד מדינת ישראל משתלבת בדיון על אודות משטרי הרווחה השונים.

6. משטר הרווחה בישראל

לשאלה לאיזו קבוצת מדינות משתייך משטר הרווחה הישראלי אין תשובה פשוטה. ישראל לא עוררה עניין מיוחד בקרב קהילת חוקרי המדיניות המשווה, עקב המחסור בנתונים השוואתיים טרם הצטרפה לארגון המדיניות המתועשות (OECD). סיבה נוספת היא שמעולם לא הייתה מועמדת להצטרף כחברה לאיחוד האירופי (Gal, 2010a), ולכן

עולם המחקר העדיף לעסוק במדינות מרכז ומזרח אירופה שניסו להתקבל לאיחוד. יתר על כן, ישראל היא מדינה צעירה יחסית למקבילותיה בעולם, ולכן לא נכללה במחקרים על תמורות היסטוריות במדיניות החברתית.

החוקרים המעטים אשר בחנו את מאפייני משטר הרווחה הישראלי הגיעו לא פעם למסקנות סותרות. ייתכן שטבעה הייחודי של מדינת הרווחה הישראלית, על חוסר העקביות הפנימי שבה והיעדר קווי מדיניות ברורים (אריאן, 2015; Lewin and Stier, 2002), מביא לחוסר עקביות גם בממצאי המחקרים. מעיון בספרות עולה כי מדינת הרווחה הישראלית מסווגת בכמה צורות שונות בתכלית: כמדינת רווחה מהדגם השמרני; כקרובה לדגם הניאו-ליברלי ובמיוחד לארצות הברית; כחלק מן הדגם הסוציאל-דמוקרטי ובדמיון מיוחד לפינלנד; או למשפחת המדינות הים-תיכוניות המורחבת (דורון, 2003א; שלו, גל ואזרי-ויזל, 2012; Steir, Lewin-Epstein and Braun, 2010; Guy, 2010; Gal, 2010a, 2010b). היות שמשטרי הרווחה, כמו תפיסות חברתיות, הם ישויות דינמיות המשתנות במשך הזמן (Esping-Andersen, 1989), יהיה נכון לבחון את הסוגיה על הציר ההיסטורי של התפתחות מדינת הרווחה הישראלית.

בשנותיה הראשונות של המדינה נבחנו הצעות אחדות ליישום מערכת רווחה ראשונית עבור האזרחים. בראש הוועדה שהציגה תכנית להקמת מערכת ביטוח סוציאלי עבור המדינה הצעירה עמד יצחק קנב, והוא ביסס את התכנית על קווי המתאר של דוח בוורידג' (Beveridge Report) הבריטי. זה כלל, בין השאר, כיסוי אוניברסלי, אי שימוש במבחני אמצעים, וגמלאות המכוונות להבטחת תנאי מחיה בסיסיים. קנב הוסיף לתכנית הבריטית עוד קווים פרוגרסיביים, כגון הצמדת הגמלאות לשכר הממוצע ודמי ביטוח צמודים להכנסה, ואלה היוו הצהרה סוציאל-דמוקרטית חלוקתית על תיקון הטעויות שנעשו במודל הבריטי (דורון, 1995; דורון וקרמר, 1992).

עם הקמת המוסד לביטוח לאומי בשנת 1954 הופעלו מגוון תכניות אוניברסליות אשר שמו דגש על מעמד האזרחות החברתית ואפשרו חלוקה שוויונית של משאבים בתחומי הזקנה, האימהות ותאונות העבודה (דורון, 1995; 2003ב). השפע הכלכלי שנשאו איתן שנות השישים של המאה הקודמת והמאבקים החברתיים של קבוצות מודרות בחברה הישראלית הביאו לפעילות יזומה וענפה במדיניות החברתית. בשלב זה הורחבה מערכת הביטוח הלאומי: עקרון הביטוח הוגמש כדי להכניס אוכלוסיות נוספות למעגל מקבלי השירותים, רמת התמיכה בקצבאות הילדים הועלתה, והונהגו תכניות ביטוח אבטלה, נכות כללית והבטחת הכנסה. בד בבד הורחבו והופעלו תכניות חדשות בתחומים נוספים שמדינת הרווחה מופקדת עליהם: דיור, בריאות, חינוך והשירותים הסוציאליים האישיים. מדינת הרווחה נעשתה כלי לקידום יעדים של שוויון, ביטחון סוציאלי ואינטגרציה חברתית (דורון, 1999; דורון וקרמר, 1992).

ניכר כי למרות האילוצים הרבים והמתחים במישור המדיני, הכלכלי, החברתי והתעסוקתי ששררו במהלך העשורים הראשונים לקום המדינה הצליחה מדינת ישראל לכוון מדינת רווחה מודרנית על בסיס העקרונות הסוציאל-דמוקרטיים, אף שמרכיבים בתכניות שונות נשאו עקרונות קורפורטיסטיים-שמרניים וליברליים ששימרו את המצב החברתי הקיים (אביזוהר, 1978; דורון, 2003א).

מגמה זו נמשכה עד שלהי שנות השבעים של המאה הקודמת, אז השתנתה המפה הפוליטית בישראל ובעולם ולמדינת הרווחה הישראלית החלו לחדור רעיונות נאו-ליברליים. גורמים אחדים תרמו לשינוי האידיאולוגי שעברה מדינת הרווחה הישראלית:

בראש ובראשונה, לראשונה מאז קום המדינה השתנה מוקד הכוח ותנועת הליכוד הימנית עלתה לשלטון. ממשלת הימין התנגדה לרעיון מדינת הרווחה ולמדיניות החלוקתית שהחזיקה בה קודמתה בשלטון, ושמה סוף לצמיחתה המהירה (דורון, 2004; דורון וקרמר, 1992). אמנם תהליך זה הושפע מכוחות פנימיים בפוליטיקה ובחברה הישראלית, אך ניתן לכרוך אותו בתהליך בין-לאומי המכונה לעתים "משבר מדינות הרווחה". כוחות הניאו-ליברליזם עלו בד בבד בבריטניה ובארצות הברית, והתפיסה הכלכלית הקיינסיאנית השלטת פינתה את מקומה לימין החדש. משבר זה הועצם בשל משבר הנפט הבין-לאומי, אשר יצר קיפאון כלכלי ברוב הכלכלות המערביות ופגע אנושות בכלכלה הישראלית. זו נכנסה למשבר אינפלציוני והתאוששה ממנו רק עשור לאחר מכן. מסיבות אלו רטוריקה של קיצוץ תקציבים, הפרטה וכלכלה חופשית תפסה מקום מרכזי בשיח הישראלי והבין-לאומי כאחד (דורון וקרמר, 1992; שיו, 2016; Pierson, 2001; Callaghan, 2000).

ואכן, מאז שנות השמונים של המאה הקודמת ניכר צמצום אחריותה של המדינה לרווחת אזרחיה. המגמה באה לידי ביטוי בצמצום ההשקעה בחינוך, בתעסוקה, בדור ובמערכת השירותים הסוציאליים, או בהעברתם מידי המדינה לידיים פרטיות או למגזר השלישי. תכניות הביטחון הסוציאלי, שהיו בעבר מכשיר עיקרי לייצור מדיניות שוויונית, עברו קיצוצים ושחיקה בערכן, וחלקן עברו לדגש על מדיניות סלקטיבית המקשיחה את תנאי הנזקקות, דוגלת בעקרון "זכאות החסר" (דורון, 1999) ושואבת תכניות ומאפיינים מהמערכת האמריקנית (גל, 2008). כיום ברור כי האג'נדה הניאו-ליברלית הביאה להוצאה חברתית ציבורית מהנמוכות בעולם המערבי, ולהקצאת משאבים מועטים עבור תכניות המעלות את רמת השוויון ומפחיתות ריבוד חברתי, כגון מדיניות תעסוקה, דור, תמיכה במשפחות עם ילדים וקצבאות זקנה (שלו, גל ואזרי-ויזל, 2012). תוצאותיה של מדיניות זו היו עלייה חדה באי השוויון ובעוני ושחיקה של המעמד הבינוני (מנדלקרן, 2013). נראה אפוא כי במשך השנים עברה ישראל מסלול התפתחות שהוביל אותה ממשטר רווחה המבוסס על עקרונות סוציאלי-דמוקרטיים אל הדגשה של עקרונות ניאו-ליברליים.

נגד טענות אלו יש הגורסים כי המסלול שעברה מדינת הרווחה הישראלית אינו חד-ממדי כפי שנראה היה בתחילה. אסיסקוביץ (2007) קובע כי בהתפתחותה של מדינת הרווחה הישראלית יש מגמות סותרות, והן באו לידי ביטוי בתמורות שהתחוללו בשלוש תכניות מרכזיות: ביטוח אבטלה, קצבאות הילדים ושירותי הבריאות. לטענתו, בביטוח האבטלה ניכרים אמנם שינויים המצמצמים את הזכאות ויוצרים רה-קומודיפיקציה של העובד, אך במקרה של קצבאות הילדים ושירותי הבריאות ניכרת מגמה מעורבת. בקצבאות הילדים בוטלה הפרדה בין יוצאי צבא לאלה שאינם, הוחלה סלקטיביות ובוטלה לאחר כמה שנים, וגובה התמיכה עבר תנודות לא מעטות. בתחום הבריאות, עצם חקיקתו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי בעידן של צמצומים מהווה סטייה מהמסלול הניאו-ליברלי שהותווה בשנות השמונים, אם כי לצד התפתחות זו נשחקה הזכות בשנים האחרונות, וחלקם של הביטוחים המשלימים והפרטיים עלה בהדרגתיות.

ייתכן שההסבר לסתירות בנתיב שמדיניות הרווחה של ישראל מתקדמת בו מצוי בהיותה מדינת רווחה היברידיית, שאמנם עברה תהליך היסטורי שסופו בהידמות למשטר הניאו-ליברלי, אך בד בבד היא מושפעת גם ממשטרי רווחה אחרים. נטייתה של מערכת הרווחה הישראלית לאמץ תכניות ממדינות שונות ולהפעילן מצביעה כנראה על כך (גל, 2008). במובן זה ניתן לנתח את המקרה הישראלי גם לאור טענתו של גל (Gal, 2010a) כי מאפייני משטר הרווחה בישראל מאפשרים לסווגה למשפחה המורחבת של משטרי

הרווחה בים התיכון. מחקר שבחן הנחה זו אכן מצא כי ישראל ושאר חברות ה"משפחה המורחבת" של מדינות הרווחה היס-תיכוניות מתגבשות לכדי אשכול מובחן שבו המדינות חולקות יחס דומה בין תוצר מקומי גולמי לנפש להוצאה החברתית (Guy, 2010). את הדרך המסועפת שעברה מערכת הרווחה לאורך השנים אפשר להסביר אפוא באמצעות שלושת המרכיבים המשותפים למשפחה המורחבת של מדינות הרווחה היס-תיכוניות (Gal, 2010). רוזנהק טוען כי "מדינת הרווחה הישראלית מעניקה מידות דיפרנציאליות של הגנה מפני כוחות השוק לאוכלוסיות שונות על פי מוצא אתני, לאום ואזרחות" (רוזנהק, 2007, עמ' 235). לטענתו, מאז שקמה מבחינה ישראל באמצעות התכניות השונות בין אזרחים: בין מזרחים לאשכנזים; בין עולים לוותיקים; ובין פלסטינאים אזרחי ישראל ליהודים. זוהי פרקטיקה דואלית של מדיניות רווחה, מנגנון המאפשר למדינה להעניק על בסיס פורמלי או בלתי-פורמלי ביטחון כלכלי וחברתי ברמה שונה לקבוצות אוכלוסייה שונות (רוזנהק, 1995). פרקטיקה זו מייצגת את הקליינטליזם-פרטיקולריזם במדינת הרווחה הישראלית. דורון (2003א) תומך בטענה ומסביר כי לאחר הקמת המדינה נוצרו רשתות קליינטליסטיות ענפות אשר חילקו משאבים שונים בתחומי העבודה, השיכון, החינוך והביטוח הסוציאלי בתמורה לנאמנות מפלגתית. אותן רשתות מוסיפות להתקיים כיום, לאור הפיצול העדתי והאתני של האוכלוסייה הישראלית והעדפתן של אוכלוסיות מסוימות על אחרות. ייתכן שרשתות אלו מילאו תפקיד מרכזי בעליית כוחן של הקצבאות הקטגוריאליות, הניתנות לקבוצה חברתית ללא צורך בהוכחת נזקקות ותופסות כמחצית מסך ההוצאה של ישראל על ביטחון סוציאלי. דפוס זה יכול לשמש כלי לשימור ולחיזוק ערכים בקרב קבוצות אוכלוסייה מסוימות (גל, 2008). מעניין גלות כי אותה העדפה של קבוצות מסוימות מתגלה גם כשבוחנים את מרכיב המשפחה במדינת הרווחה הישראלית. אייזנשטדט וגל (Ajzenstadt and Gal, 2001) בחנו שלוש נקודות מרכזיות במדיניות כלפי נשים לאורך ציר התפתחותה של מדינת הרווחה הישראלית, ומצאו כי החקיקה והפעלת התכניות אינן תוצר של אידאלים של שוויון בין נשים לגברים, אלא אינטרס לאומי המונע מהעדפתן של אוכלוסיות או של מדיניות מסוימת.

הדת היא המרכיב השלישי המשותף למשפחה המורחבת של מדינות הרווחה בים התיכון. בישראל אין הפרדה רשמית בין דת למדינה, והיא נחשבת מדינה "יהודית ודמוקרטית". הדת בישראל ממלאת תפקיד חשוב, והאוכלוסייה היהודית ברובה חשה זיקה לטקסים, לסמלים ולאמונה היהודית. במרוצת העשורים האחרונים תופסות המפלגות הדתיות והחרדיות חלק הולך וגדל בכנסת, ובשנים האחרונות הן חברות קבועות בקואליציה. לעניין זה חשיבות מכרעת להשפעת סדר היום הדתי על עיצוב החיים הציבוריים בכלל ועל הקצאת המשאבים לטובת המדיניות החברתית בפרט (חסון, 2014). יתר על כן, ארגוני דת ממלאים תפקיד מרכזי במגזר השלישי ומספקים שירותי תרבות, חינוך ורווחה לאזרחי המדינה, דתיים וחילוניים כאחד (Gidron, Bar and Katz, 2004). רבים מן הארגונים הפילנתרופיים הדתיים מתמקדים באוכלוסיות החיות במצוקה ומפעילים עבורן בתי תמחוי ומנגנונים לגיוס תרומות.

מניתוח זה ניתן להסיק כי המאפיינים המשותפים למשטרי הרווחה בים התיכון ולמדינת הרווחה הישראלית באים לידי ביטוי בפועל ונוכחים בתהליך קבלת ההחלטות. יתר על כן, ניכר כי מאפיינים אלו היו נוכחים במדיניות הישראלית מיום הקמת המדינה. עם זאת, מסלול ההתפתחות ההיסטורי כולל גם, כפי שהוצג לעיל, מעבר ממדיניות

שעיקרה סוציאל-דמוקרטית למדיניות השמה דגש חזק על ניאו-ליברליזם. את המסלולים הסותרים שעברה מערכת הרווחה, שחלקם אינם תואמים את סדר היום הניאו-ליברלי, ניתן להסביר בדמיון למשפחה המורחבת של משטרי הרווחה בים התיכון, ובמיוחד להעדפה של אוכלוסיות מסוימות על אחרות ומימוש הון פוליטי לצורך השגת תמיכה. זהו למעשה "תמהיל הרווחה" (welfare mix) היוצר את ההיברידיות של מודל משטר הרווחה הישראלי.

שני המרכיבים, הים-תיכוני והליברלי, תלויים זה בזה במידת מה: כאשר מערכת הרווחה פועלת על פי עקרונות סוציאל-דמוקרטיים המקדשים את מעמד האזרחות והאוניברסליות, נתח הרשתות הקליינטליסטיות קטן, כפי שאכן התרחש בישראל בתקופת הצמיחה המואצת של מדינות הרווחה (דורון, 2003א). אם מדינת ישראל תוסיף להתקדם באותו מסלול ליברלי שהיא צועדת בו בעשורים האחרונים, סביר כי הרשתות הקליינטליסטיות ילכו ויעמיקו את אחיזתן במדינת הרווחה הישראלית. התפתחות זו עתידה לחזק את המודל ההיברידי הקיים של משטר הרווחה הישראלי, כך שיהיה ליברלי וקליינטליסטי יותר.

מקורות

- אביזוהר, מאיר (1978), **כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל**, יריב-הדר.
- אסיסקוביץ, שרון (2007), "גישת הפוליטיקה הבירוקרטית ומדינת הרווחה הישראלית", **ביטחון סוציאלי**, 75, עמ' 64–39.
- אריאן, עופר (2015), **ישראל ומדינת הרווחה**, מוסד ביאליק.
- גל, ג'וני (2006), "מדינת הרווחה", בתוך אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), **אי שוויון, אוניברסיטת בן-גוריון**, עמ' 228–233.
- גל, ג'וני (2008), **מה מייחד את מדינת הרווחה בישראל?** תדפיס מתוך ההרצאה השנתית לזכרו של ארנולף פינס, ביה"ס לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- דורון, אברהם (1995), **בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל**, מאגנס.
- דורון, אברהם (1999), "מדיניות הרווחה בישראל: התפתחויות בשנות ה-80 וה-90", בתוך דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), **המדיניות הציבורית בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 437–474.
- דורון, אברהם (2003א), "משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות", **סוציולוגיה ישראלית**, ה (2), עמ' 417–426.
- דורון, אברהם (2003ב), "מדינת הרווחה בעידן של צמצומים: מבט מתחילת המאה ה-21", **חברה ורווחה**, כג, עמ' 275–294.
- דורון, אברהם ורלף קרמר (1992), **מדינת הרווחה בישראל**, עם עובד.
- חסון, שלמה (2014), **דת ומדינה בישראל: תסריטים אפשריים**, מכון ג'וזף ועלמה גילדנהורן ללימודי ישראל.
- מנדלקרן, רונן (2013), "אחרית דבר: קיצור תולדות הניאו-ליברליזם בישראל", בתוך דיוויד הארווי, **קיצור תולדות הניאו-ליברליזם** (תרגום: גיא הרלינג), מולד, עמ' 271–312.
- רוזנהק, זאב (1995), **מקורותיה והתפתחותה של מדינת רווחה דואלית: האוכלוסייה הערבית במדינת הרווחה הישראלית**, חיבור לקבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רוזנהק, זאב (2007), "דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית", בתוך חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל: לשמואל נח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 317–349.

שיו, ריקי (2016), "תוכנית הייצוב 1985 – שינוי פרדיגמטי כואב", בתוך **30 שנה למהפכה הניאו-ליברלית בישראל: חוברת מסכמת בעקבות כנס לציון 30 שנה לתוכנית החירום לייצוב המשק**, מרכז אדוה, עמ' 26–29.

שלו, מיכאל, ג'וני גל ושגית אזרי-ויזל (2012), "עלות שירותי הרווחה: ישראל במבט השוואתי", בתוך דן בן-דוד (עורך), **דוח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2011–2012**, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 313–353.

Ajzenstadt, Mimi and John Gal (2001), "Appearances can Be Deceptive: Gender in the Israeli Welfare State," *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 8 (3), pp. 292–324.

Arcanjo, Manuela (2006), *Ideal (and real) Types of Welfare State*, Working Paper 2006/06, Department of Economics, Technical University of Lisbon.

Arts, Wil and John Gelissen (2002), "Three Worlds of Welfare Capitalism or More?" *Journal of European Social Policy*, 12 (2), pp. 137–158.

Bambra, Clare (2007), "Going beyond the Three Worlds of Welfare Capitalism: Regime Theory and Public Health Research," *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61 (12), pp. 1098–1102.

Barr, Nicholas (2012), *The Economics of the Welfare State*, Oxford University Press.

Bonoli, Giuliano (1997), "Classifying Welfare States: A Two-Dimension Approach," *Journal of Social Policy*, 26 (3), pp. 351–372.

Briggs, Asa (1961), "The Welfare State in Historical Perspective," *European Journal of Sociology*, 2 (2), pp. 221–258.

Callaghan, John T. (2000), *The Retreat of Social Democracy*, Manchester University Press.

Castles, Francis G. (1998), *Comparative Public Policy: Patterns of Post-war Transformation*, Edward Elgar.

Castles, Francis G. and Deborah Mitchell (1993), "Worlds of Welfare and Families of Nations," in F. G. Castles (Ed.), *Families of Nations: Patterns of Public Policy in Western Democracies*, Dartmouth Publishing Company, pp. 93–128.

Cochrane, Allan and John Clarke (Eds.) (1993), *Comparing Welfare States*, London: Sage.

Cousins, Mel (2005), *European Welfare States: Comparative Perspectives*, Sage.

Danforth, Benjamin (2014), "Worlds of Welfare in Time: A Historical Reassessment of the Three-World Typology," *Journal of European Social Policy*, 24 (2), pp. 164–182.

Deacon, Bob (1993), "Developments in East European Social Policy," *New Perspectives on the Welfare State in Europe*, 2, pp. 177–197.

Deacon, Bob (2000), "Eastern European Welfare States: The Impact of the Politics of Globalization," *Journal of European Social Policy*, 10 (2), pp. 146–161.

Ebbinghaus, Bernhard (2012), *Comparing Welfare State Regimes: Are Typologies an Ideal or Realistic Strategy?* Draft Paper Presented at European Social Policy Analysis Network, ESPAnet Conference, Edinburgh, UK.

Emmenegger, Patrick, John Kvist, Paul Marx and Klaus Petersen (2015), "Three Worlds of Welfare Capitalism: The Making of a Classic," *Journal of European Social Policy*, 25 (1), pp. 3–13.

Esping-Andersen, Gøsta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press.

Esping-Andersen, Gøsta (2002), *Why We Need a New Welfare State*, Oxford University Press.

Esping-Andersen, Gøsta (2014), "Welfare Regimes and Social Stratification," *Journal of European Social Policy*, 25 (1), pp. 124–134.

Ferragina, Emanuele and Martin Seeleib-Kaiser (2011), "Welfare Regime Debate: Past, Present, Futures?" *Policy and Politics*, 39 (4), pp. 583–603.

Ferrera, Maurizio (1996), "The 'Southern model' of Welfare in Social Europe," *Journal of European Social Policy*, 6 (1), pp. 17–37.

Flora, Peter and Arnold J. Heidenheimer (Eds.) (1981), *The Development of Welfare States in Europe and America*, Transaction Publishers.

Gal, John (2010a), "Is There an Extended Family of Mediterranean Welfare States?" *Journal of European Social Policy*, 20 (4), pp. 283–300.

Gal, John (2010b), "Exploring the Extended Family of Mediterranean Welfare States, or: Did Beveridge and Bismarck Take a Mediterranean Cruise Together?" in Mimi Ajzenstadt and John Gal (Eds.), *Children, Gender and Families in Mediterranean Welfare States*, Springer, pp. 77–101.

Gidron, Benjamin, Michal Bar and Hagai Katz (2004), *The Israeli Third Sector: Between Welfare State and Civil Society*, Springer Science & Business Media.

Goodman, Roger and Ito Peng (1996), "The East Asian Welfare States: Peripatetic Learning, Adaptive Change, and Nation-Building," in Gøsta Esping-Andersen (Ed.), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, Sage Publications, pp. 192–224.

Gough, Ian (2004), "Welfare Regimes in Development Contexts: A Global and Regional Analysis," in Ian Gough et al. (Eds.), *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa, and Latin America: Social Policy in Developmental Contexts*, Cambridge University Press, pp.15–48.

Guo, Jing and Neil Gilbert (2012), "Public Attitudes and Gender Policy Regimes: Coherence and Stability in Hard Times," *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 39 (2), 163–181.

Guy, Anat (2010), "Is there a "Mediterranean welfare state? A country-level analysis," in Mimi Ajzenstadt and John Gal (Eds.), *Children, Gender and Families in Mediterranean Welfare States*, Springer, pp. 205–216.

Holliday, Ian (2000), "Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia," *Political Studies*, 48 (4), pp. 706–723.

Jones, Catherine (1993), "The Pacific Challenge," in Catherine Jones (Ed.), *New Perspectives on the Welfare State in Europe*, Routledge, pp. 198–221.

Jones-Finer, Catherine (1999), "Trends and Developments in Welfare States," in Jochen Clasen (Ed.), *Comparative Social Policy: Concepts, Theories, and Methods*, Blackwell, pp. 15–33.

Kemeny, Jim (1995), "Theories of Power in the Three Worlds of Welfare Capitalism," *Journal of European Social Policy*, 5 (2), pp. 87–96.

Korpi, Walter and Joakim Palme (1998), "The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality, and Poverty in the Western Countries," *American Sociological Review*, 63 (5), pp. 661–687.

Leibfried, Stephan (1992), "Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community," in Zsuzsa Ferge and Jon Eivind Kolberg (Eds.), *Social Policy in a Changing Europe*, Campus Verlag, pp. 133–156.

Lewin, Alisa C. and Haya Stier (2002), "Who Benefits the Most? The Unequal Allocation of Transfers in the Israeli Welfare State," *Social Science Quarterly*, 83 (2), pp. 488–503.

Lewis, Jane (1992), "Gender and the Development of Welfare Regimes," *Journal of European Social Policy*, 2 (3), pp. 159–173.

Lowe, Rodney (2004), *The Welfare State in Britain Since 1945*, Palgrave Macmillan Publishers.

Mabbett, Deborah and Helen Bolderson (1999), "Theories and methods in comparative social policy," in Jochen Clasen (Ed.), *Comparative Social Policy: Concepts, Theories, and Methods*, Blackwell, pp. 34–56.

Marshall, Thomas H. (1950), *Citizenship and Social Class and other Essays*, Cambridge University Press.

Murdock, Graham (2011), "Political Economies as Moral Economies: Commodities, Gifts, and Public Goods," in Janet Wasko, Graham Murdock and Helena Sousa (Eds.), *The Handbook of Political Economy of Communications*, Wiley-Blackwell, pp.13–40.

Orloff, Ann S. (1993), "Gender and Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States," *American Sociological Review*, 58 (3), pp. 303–328.

Orloff, Ann (1996), "Gender in the Welfare State," *Annual Review of Sociology*, 22, pp. 51–78.

Pierson, Paul (2001), "Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies," in Paul Pierson (Ed.), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford University Press, pp. 410–456.

Sainsbury, Diane (1996), *Gender, Equality and Welfare States*, Cambridge University Press.

Scruggs, Lyle and James Allan (2006), "Welfare-State Decommmodification in 18 OECD Countries: A Replication and Revision," *Journal of European Social Policy*, 16 (1), pp. 55–72.

Siim, Birte (2000), *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark*, Cambridge University Press.

Stier, Haya, Noah Lewin-Epstein and Michael Braun (2012), "Work-Family Conflict in Comparative Perspective: The Role of Social Policies," *Research in Social Stratification and Mobility*, 30 (3), pp. 265–279

Sümer, Sevil (2016), *European Gender Regimes and Policies: Comparative Perspectives*, Ashgate.

Therborn, Göran (1986), "Karl Marx Returning: The Welfare State and Neo-Marxist, Corporatist and Statist Theories," *International Political Science Review*, 7 (2), pp. 131–164.

Titmuss, Richard (1959), *Essays on the Welfare State*, Allen & Unwin.

Trifiletti, Rossana (1999), "Southern European Welfare Regimes and the Worsening Position of Women," *Journal of European Social Policy*, 9(1), pp. 49–64.

Van Kersbergen, Kees and Barbara Vis (2015), "Three Worlds' Typology: Moving Beyond Normal Science?" *Journal of European Social Policy*, 25 (1), pp. 111–123.

Veit-Wilson, John (2000), "States of Welfare: A Conceptual Challenge," *Social Policy & Administration*, 34 (1), pp. 1–25.

Vrooman, Jan C. (2009), *Rules of Relief: Institutions of Social Security, and their Impact*, Netherlands Institute for Social Research.

Wilensky, Harold L. (1975), *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, University of California Press.